

Stadstoponymie en stadsgeschiedenis: de kloof en de bruggen

Inleiding

Wie onderzoek doet naar ruimtelijke aspecten van de stadsgeschiedenis komt onvermijdelijk plaatsnamen tegen. Historici die stedenbouwkundige ontwikkelingen en het stedelijke landschap bestuderen, treffen in hun bronnen – teksten, maar ook oude kaarten en afbeeldingen – namen van wegen en straten, pleinen, stadsdelen, buurten, waterlopen, percelen en straatmeubilair aan. Net als archeologen, bouwhistorici en monumentenzorgers krijgen ze verder nog te maken met namen van gebouwen en versterkingen. Die namen helpen om vroegere en vaak verdwenen landschapsobjecten te identificeren en te lokaliseren, zeker als via de plaatsnaam een min of meer directe connectie met het hedendaagse stedelijke landschap kan worden gemaakt. Bovendien ‘vertellen’ namen vaak ook iets over uitzicht, oorsprong of belang van vroegere plaatsen.

Maar ondanks de waarde van het toponymische materiaal moeten we vaststellen dat er toch nog steeds een grote kloof gaapt tussen stadsgeschiedenis en stadstoponymie. Maar al te vaak willen historici (en onderzoekers werkzaam in aanverwante disciplines als archeologie, kunstgeschiedenis en bouwhistorie) vooral weten waar een plaatsnaam gelokaliseerd moet worden en blijven hun interpretaties vaak simplistisch. De Hoogstraat lag hoog, de Grote Markt was groot en de Langestraat was behoorlijk lang. In de Ridderstraat woonden ridders en op de Vlasmarkt werd vlas verkocht. De Begijnenstraat leidde naar het begijnhof en via de Rijselstraat kon men Rijsel bereiken. Dergelijke ‘evidente’ besluiten verraden een naïef geloof in de innige band tussen naam en plaats. Naamkundigen van hun

kant vinden de stedelijke namenvoorraad dan weer ‘te modern, banaal en wijdverspreid’ (Bouvier 2007: 9-10). Stadstoponymisch onderzoek biedt kennelijk weinig taalkundige opwinding en uitdagingen (Jorgensen 2000: 125). Dat gevoel werd reeds geuit door negentiende-eeuwse auteurs als Jacques Collin de Plancy, die wees op het nietszeggende karakter van de Parijse en Brusselse straatnamen:

“Quoique Bruxelles n’ait que le quart des rues de Paris, elles sont désignées, comme dans la capitale de la France, d’une manière également pauvre et misérable; et si l’on en excepte une vingtaine à qui leur baptême a laissé un souvenir historique, la plupart des autres sont revêtus d’un écriteau qui n’a même pas toujours le modeste avantage de ne signifier rien.” (Collin de Plancy 1834: IX)

Grondige stadstoponymische studies zijn in elk geval zeldzaam. Bovendien focussen ze meestal op een specifieke periode (bijvoorbeeld Gysseling 1954, Van Loon 1982 en Debrabandere 1999) of op kleinere steden (bijvoorbeeld Cools 2007 en Kempeneers 2009). En opmerkelijk genoeg heeft de opgang van de stadsgeschiedenis en -archeologie eind twintigste eeuw evenmin stimulansen voor toponymisch onderzoek geboden.

Naar mijn mening vormt niet zozeer de banaliteit van de namen, maar vooral de complexiteit van de stedelijke topografie de remmende factor. De hoge dichtheid aan ruimtelijke fenomenen maakt stedelijke landschappen en maatschappijen bijzonder complex en bovendien ook vrij dynamisch. Dat heeft sporen nagelaten in de stedelijke namenvoorraad, die over het algemeen zeer divers is en mogelijk ook sneller evolueerde dan op het platteland. Zo ‘arm en miserabel’ is het stadstoponymische materiaal dus zeker niet. Achter het ontstaan en de evolutie van stedelijke namen gaat vaak een complexe werkelijkheid schuil. Dat geldt niet alleen voor moeilijk te lokaliseren en te begrijpen oude toponiemen als de Brugse naam Dijver of het Kortrijkse ter Kanne, maar evengoed voor schijnbaar banale plaatsnamen. In de Brusselse Ridderstraat wordt bijvoorbeeld pas in 1338 voor het eerst een ridder gesignaleerd, drie kwart eeuw na de oudste attestatie van de straatnaam (Vannieuwenhuyze 2017:

262-263). Kan men dan wel stellen dat deze straatnaam verwijst naar de woonplaats van ridders, zoals enkele historici hebben gedaan? In middeleeuws Den Bosch kon men via de Antwerpsepoort naar het zuiden en dus naar Antwerpen reizen, maar dat gold niet voor de Brusselse- en Leuvensepoort, gebouwd op respectievelijk de noordelijke en oostelijke uitvalsweg van de stad (van Drunen 2006: 70-71). Mogen we hier dan eenvoudigweg stellen dat de bestemming van de uitvalswegen het benoemingsmotief van deze poortnamen is geweest?

De realiteit is dus vaak veel ingewikkelder dan de namen laten uitschijnen. Wie uit oude plaatsnamen gegevens wil distilleren ten behoeve van de stadsgeschiedenis, moet simplistische conclusies vermijden en de namen veel diepgaander bestuderen. Immers, “rien n’est banal quand on essaie de comprendre le fonctionnement d’une société humaine à travers son langage”, aldus Jean-Claude Bouvier (2007: 8). Men kan echter moeilijk van stadshistorici verwachten dat ze diepgravende en bijwijlen technische studies naar oude plaatsnamen ondernemen en tot een goed einde brengen. Omgekeerd ontberen naamkundigen de expertise en tijd om de maatschappelijke en topografische context waarin plaatsnamen zijn ontstaan en werden gebruikt tot in de details te ontrafelen.

Toch moet het mogelijk zijn om een aantal bruggen over de kloof te leggen. Ik ben ervan overtuigd dat het ‘van beide kanten moet komen’. Toponymisten zouden meer stadstoponymisch onderzoek moeten verrichten en daarbij oog hebben voor de noden van historici, archeologen, kunstwetenschappers, bouwhistorici en dergelijke meer. Stadshistorici van hun kant laten de simplistische benadering van het toponymische materiaal beter achterwege en moeten meer gebruik maken van de bestaande (stads)toponymische repertoria en literatuur. In de volgende paragrafen werk ik beide punten dieper uit. Daarna volgt een besluit, waarin ik een oproep lanceer om een stadstoponymische databank samen te stellen en te ontsluiten. Op die manier zou de informatie over vroegere namen, plaatsen, hun context en interpretatie veel efficiënter opgezocht, gebruikt en aangevuld kunnen worden.

Het belang van oude plaatsnamen voor stadshistorici

Wat valt er voor stadshistorici uit oude plaatsnamen te halen? Het belang van de lokalisering van oude plaatsnamen is in de inleiding al aangestipt. Stadshistorici weten graag waar de Lange Steenstraat precies lag, waar de Tiensepoort stond of huis de Klok te situeren valt. Daarnaast zijn ook de attestaties van toponiemen bijzonder relevant. Interessant is wanneer voor het eerst, hoe frequent, tot wanneer en in welk type documenten plaatsnamen zijn geattesteerd. In een vaak geciteerd boek over laatmiddeleeuws Marseille heeft Dan Lord Smail (1999) aangetoond dat sociale groepen en ambtenaren andere plaatsnamen gebruikten, dat bovendien op andere manieren deden en in andere documenten neerschreven. Uiteenlopende perspectieven op stad en maatschappij hebben dus geleid tot gedifferentieerd naam- en taalgebruik. Dat maakt de lokalisering en vooral de contextualisering van oude plaatsnamen minder eenvoudig dan het lijkt. Maar al te vaak wordt gedacht dat plaatsnamen, zeker als ze vandaag nog bestaan, eenvoudig terug in tijd en ruimte te projecteren zijn. Niets is minder waar, zoals volgend Rotterdams voorbeeld aantoont:

“De naam Hoogstraat komt voor het eerst in 1396 voor. Hieronder verstond men het gedeelte van de Schielands Hoge Zeedijk, dat tot dusver Oosteinde (1338), Middeldam (1357) en Westeinde (1359) had geheten. Deze namen hadden echter niet alleen betrekking op de Hoogstraat, maar ook op de straten in het Oost-, Midden- en Westvak gelegen. De Middeldam, die in 1351 nog Dam heette, is rond het midden van de 13de eeuw aangelegd in de Rotte. Deze mondde met enkele duikersluizen uit in de Maas. De Middeldam strekte zich uit van de oosthoek van de Kerkstraat en de Grotemarkt tot de Lamsteeg. In 1533 besloot de vroedschap de Hoogstraat (in de resolutie Dijkstraat geheten) te verhogen van de Schiedamsepoort tot de Oostpoort. Ook de naam Hooge Dijkstraat komt voor. Het grootste gedeelte van de Hoogstraat loopt oost-west, een klein gedeelte noord-zuid. Dit laatste gedeelte wordt Korte Hoogstraat genoemd. Vroeger heette dit ook wel Schiedamsedijk. De huidige Korte Hoogstraat ligt op dezelfde

plaats als de vooroorlogse straat van die naam. De huidige Hoogstraat heeft van de Korte Hoogstraat tot de Botersloot haar oorspronkelijke ligging behouden. Vanaf laatstgenoemde straat tot het Oostplein is ze in noord-oostelijke richting omgebogen.” (Okkema 1992: 181)

Deze passage getuigt van het typische fenomeen van de ‘*épidémies de changements de dénominations*’, om de woorden van Aimé Bernaerts en Roger Kervyn de Marcke ten Driessche (1951: 108) te gebruiken. Plaatsnamen zijn nooit stabiel geweest en zullen het ook nooit worden. Ze verschuiven en veranderen in ruimte en tijd. De naam Hoogstraat uit het voorbeeld werd en wordt in Rotterdam slechts gedurende een specifieke periode voor een specifiek stukje stad gebruikt (mogelijk door slechts een specifieke groep mensen, daarover licht de tekst ons niet in). Toponiemen zijn dus geen abstracte en stabiele ‘geo-data’ en kunnen niet worden gereduceerd tot meetkundige coördinaten. “Waarom zouden we anders in dit tijdperk van GIS en GPS nog steeds toponiemen gebruiken?”, aldus Nijboer (2009: 185). De relatie tussen naam en plaats in een toponiem is hecht, maar nooit stabiel of definitief. Veranderingen zijn schering en inslag, zeker in de complexe en dynamische stedelijke omgeving. En die ruimtelijke, maatschappelijke en taalkundige instabiliteit bezorgt de onderzoekers de nodige hoofdbreken. Zie het Rotterdamse voorbeeld: wie de bovenstaande uitleg over de straat en naam Hoogstraat wil begrijpen, moet zich – letterlijk en figuurlijk – in de vroegere én huidige stad Rotterdam kunnen oriënteren.

Toponymische veranderingen gaan hand in hand met stadstopografische veranderingen, maar volgen eveneens de evoluties in taalgebruik, verschriftelijking en bureaucratisering. Toen namen vanaf de hoge middeleeuwen en in toenemende mate in de late middeleeuwen werden neergeschreven, gebeurde dat meestal in de bestuurstaal, in onze gebieden het Latijn of het Frans. Soms bleef de Middelnederlandse vorm uit de mondelinge traditie overeind, zie bijvoorbeeld de passage *extra Warmoespoerten supra Hergracht* in een Brusselse schepenbrief van

21 september 1337.⁽¹⁾ Maar evengoed werden plaatsnamen geheel of gedeeltelijk vertaald, zoals in de passage *in vi[c]o Militum juxta Willelmum dictum Suterech versus pontem Monetarii* in een Brusselse schepenbrief van 17 februari 1292.⁽²⁾ Terwijl het Latijn vanaf de late middeleeuwen in belang afnam (behalve in kerkelijke documenten) en het Nederlands in de teksten een opmars maakte, hield het Frans wel stand als bestuurstaal, vooral in de administratie van het landsbestuur. In de negentiende eeuw zorgde de toepassing van burgerlijke en bureaucratistische logica's voor een grondige 'toponymische reorganisatie', niet in het minst in de steden: naamcomponenten en denominata werden op elkaar afgestemd, vernoemingsnamen maakten een grote opmars, dubbele plaatsnamen werden geweerd, scabreuze en wansmakelijke namen werden vervangen. Al deze, zeer vluchtig geschetste, 'changements de dénominations' hebben sporen in de stedelijke namenvoorraad nagelaten.

Naast de lokalisering en de contextualisering in tijd en ruimte is de naamsverklaring een derde belangrijk aspect. Net als elke andere eigennaam is een plaatsnaam in wezen betekenisloos. Er bestaat met andere woorden geen noodzakelijk rechtstreeks verband tussen naam en denodatum (de benoemde werkelijkheid). Koning Leopold II heeft niet noodzakelijk iets te maken gehad met de Koning Leopold II-laan en een Grote Markt is niet per definitie een groot marktplein. Maar evenmin ontstaan plaatsnamen uit het niets. Zeker de oude microtoponiemen hebben vaak een appellatief voorstadium, waarbij één of meerdere kenmerken van de werkelijkheid werden benoemd. Etymologisch onderzoek, i.e. onderzoek naar de herkomst van namen, kan daar duidelijkheid over scheppen. Daarvoor moet men naast de oudste attestaties van een naam op de hoogte zijn van de betekenis van vroegere woorden en van de klankwetten. En verder is uiteraard ook topografische kennis en vergelijkingsmateriaal

(1) Brussel, Archief van het OCMW-Brussel, Fonds Sint-Jacobsgasthuis, nr. 10, [fol. 15].

(2) Brussel, Archief van het OCMW-Brussel, Fonds Bienfaisance, B.869.

bijzonder nuttig. Op dit vlak hebben de Vlaamse en Nederlandse naamkundigen al veel werk verricht (zie onder meer Van Durme 1998 voor het bestanddeel *dries*, Devos 2002 voor diernamen in de microtoponymie of Van Loon 2017 voor de bestanddelen *lo*, *donk* en *horst*). Helaas ontbreekt een recent bibliografisch overzicht.

Ten slotte kunnen ook toponymische patronen en trends bijzonder verhelderend zijn. Om die te achterhalen en te verklaren is comparatief onderzoek naar variaties en overeenkomsten in attestaties, schrijfwijzen, distributie en evoluties van plaatsnamen noodzakelijk. Zo kan achterhaald worden dat bepaalde namen heel typisch zijn voor bepaalde plaatsen en regio's of op specifieke momenten opduiken, worden gebruikt en/of weer verdwijnen. Groepen namen, geattesteerd in meerdere steden en periodes, worden dan spiegels van algemenere maatschappelijke eigenheden, veranderingen of processen. Reeds in 1926 bestudeerde en interpreteerde Erwin Volekmann op die manier *Die Deutsche Stadt im Spiegel alter Gassennamen*. Recenter gebruikte Bouvier (2007) de vertelbeeldspraak *Les noms de rues disent la ville* als uitgangspunt voor zijn cultuurhistorische stadsgeschiedenis op basis van de Franse stadstoponymie. Voor het Nederlandstalige taalgebied ontbreken dergelijke werken, al komt Jozef Van Loons *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'* (2000) enigszins in de buurt.

Dat ook het stedelijke microtoponymische materiaal zich tot dergelijk vergelijkend onderzoek leent en tot nieuwe inzichten kan leiden, blijkt uit de casus van de pleinnaam Grote Markt. De evidente naamsverklaring luidt 'ruim marktplein'. Wie die simplistische uitleg verder contextualiseert, zal merken dat deze ruim verspreide pleinnaam doorgaans pas vrij laat voor het eerst wordt geattesteerd (Brugge 1302, Brussel 1440, Mechelen 1477, Antwerpen 16de eeuw, Roeselare 1529, Hasselt 1554-1555, Tienen 1590, Aarschot 1597, Zoutleeuw pas in 1739). In de meeste vele gevallen bestonden de pleinen lang vooraleer de naam Grote Markt werd geïntroduceerd, maar het valt op dat

op vele plaatsen de stadsbesturen – niet zelden nadat vertegenwoordigers van de ambachtsgilden daarin een plek hadden gekregen – de urbanisatie en vormgeving van die pleinen in handen namen (zie Maesschalck & Viaene 1998 voor Leuven of in meer algemene zin ook Deligne 2013). De introductie van de naam Grote Markt weerspiegelt dus niet alleen de creatie van grote en grootse marktplaatsen zelf, maar eveneens de ontvoogding van de stadsbesturen ten opzichte van het centrale gezag en de nieuwe politieke en sociale constellatie die in vele laatmiddeleeuwse steden was ontstaan.

Van namen naar papieren repertoria

Om de hierboven geschetste thematieken en fenomenen goed te kunnen bestuderen, heeft men nood aan stadstoponymisch materiaal. Zelf alle documenten uitkammen en exciperen is meestal onbegonnen werk, zeker voor steden met een grote massa archiefmateriaal. Gelukkig bestaan voor de meeste steden in het Nederlandse taalgebied publicaties waarin de stedelijke toponymie aan bod komt. Uitgangspunten, opzet, kwaliteit, toegankelijkheid en bruikbaarheid van die publicaties verschillen echter enorm. Dat zal ik in de volgende paragrafen verduidelijken op basis van een korte beschouwing van de publicaties over de Brusselse toponymie.

Er is al behoorlijk wat gepubliceerd over de straat- en plaatsnamen van de grote en complexe stad Brussel. Jacques Collin de Plancy's *Chroniques des rues de Bruxelles ou histoire pittoresque de cette capitale par les faits, les légendes, les anecdotes et les traditions populaires* uit 1834 is het eerste boek waarin niet de gebouwen of een kroniek van de geschiedenis, maar straten en pleinen als ordeningsprincipe voor stadsbeschrijving en -geschiedenis gelden. Collin de Plancy schonk ook als eerste expliciet aandacht aan de namen: na de *Préambule* volgt een inleidend stukje *Sur les noms de nos rues*. Nog geen twintig jaar later verscheen het eerste echte straat- en plaatsnamenrepertorium van Brussel (Bochart 1853). Sindsdien is de productie niet meer stilgevallen.

In die toponymische publicaties vallen grofweg twee types te onderscheiden: straat- en wijkwoordenboeken enerzijds en wetenschappelijke toponymische monografieën anderzijds. Boeken uit de eerste groep zijn zeer beschrijvend en anekdotisch opgezet en geven per straat, plein of wijk een opsomming van de memorabele gebeurtenissen, de geschiedenis van de belangrijkste gebouwen en een reeks *faits divers*. Vaak wordt ook aandacht besteed aan het ontstaan en de verklaring van de namen. Soms is dat een serieuze, beargumenteerde uitleg, soms pure fantasie. In deze boeken vindt men in de regel ook veel foto's en oude afbeeldingen terug, die bij de lezers ongetwijfeld een nostalgisch gevoel naar de stad van weleer opwekken. Deze boeken, in Brussel meestal door Franstaligen geschreven, verkopen dan ook als zoete broodjes en men vindt ze in alle bibliotheken terug. Schoolvoorbeelden zijn de publicaties van Jean d'Osta (1979 en 1986) en Jacques Dubreucq (1996-2000) of recenter nog Hugo Reinhard (2005 en 2006) en Georges Lebouc (2007).

De wetenschappelijke toponymische monografieën zijn gebaseerd op onderzoek dat aan de universiteiten van Brussel, Leuven en Gent werd verricht. Het gaat om onuitgegeven Nederlandstalige licentiaatsverhandelingen van studenten of doctoraatsproefschriften (bijvoorbeeld Vanbrabant 1958; Vanloffeld 1978; Vannieuwenhuyze 2008: bijlage I). Deze werken zijn doorgaans alleen te consulteren in de bibliotheek van de universiteit waar ze werden ingediend, al is van enkele achteraf ook een handelseditie verschenen (Van Loey 1931; Van Nieuwenhuysen 2009; Van Nieuwenhuysen 2018). Sommige heemkundigen hebben gelijkaardig werk geleverd (Lindemans 1931; Jacobs 1995). In al deze werken vormt de studie en verklaring van de plaatsnamen het uitgangspunt. Aspecten die aandacht krijgen zijn de attestaties, de lokalisering, de schrijfwijzen en de etymologie van de plaatsnamen. Voor geschiedkundige, bouwhistorische en topografische uitweidingen is minder plaats en afbeeldingen komen slechts sporadisch voor. Wel bevatten de meeste werken één of meerdere kaarten waarop het toponymisch materiaal wordt gelokaliseerd.

In beide types publicaties worden de namen *grosso modo* volgens vier classificatiesystemen geordend (Vannieuwenhuyze 2007: 194-203). Vaakst voorkomend ordeningsprincipe is de alfabetische lijst van plaatsnamen binnen een bepaalde territoriale omschrijving, meestal een gemeente. Voor Brussel kunnen we bijvoorbeeld verwijzen naar de ‘woordenboeken’ van Eugène Bochart (1853) en Jean d’Osta (1979 en 1986) en naar de meeste toponymische licentiaatsverhandelingen. Zowel voor de auteurs als voor de lezers is deze werkwijze zeer efficiënt: voor de eerste groep om het toponymisch materiaal te ordenen, voor de tweede groep om snel namen terug te vinden (Molemans 1988: 35). Omwille van de grote namenvoorraad is dit voor stadstoponymische werken bijzonder handig. Ander voordeel is dat namen die met hetzelfde bestanddeel beginnen bij elkaar staan. In sommige gevallen gaat het om namen die ook in topografische zin bij elkaar horen, zoals bijvoorbeeld de Brusselse namen Schaarbeeksepoort, Schaarbeeksestraat en Schaarbeekseweg. In andere gevallen gaat het om dubletten: het vroegere Brussel telde bijvoorbeeld meerdere Nieuwstraten, Lindestraten en Vuilstraten. Deze kunnen op basis van een alfabetisch repertorium vrij snel opgespoord en samen bestudeerd worden.

Desalniettemin is het gebrek aan ‘topografische coherentie’ het grootste nadeel van het alfabetische classificatiesysteem. Namen die in ruimtelijke zin met elkaar verband hielden – bijvoorbeeld omdat ze dezelfde plaats benoemden of in elkaars nabijheid voorkwamen –, staan zelden bij elkaar. De voormalige Schaarbeekseweg werd bijvoorbeeld ook Oude Schaarbeekseweg en Ezelsweg genoemd. In een alfabetisch geordend repertorium vindt men die namen terug onder de letters S, O en E. Straat-, berg-, beek-, markt-, driesnamen, enzovoort vindt men eveneens verspreid over het repertorium terug, omdat toponymische hoofdbestanddelen zich meestal achteraan bevinden. Een alfabetisch geordend repertorium beschikt idealiter over een gedegen inleiding, kaart, index en kruisverwijzingen, zodat lezers de namen zo snel mogelijk terug in hun topografische, naamkundige en historische context kunnen plaatsen.

Grotere 'topografische coherentie' kan worden verkregen via de ideologische classificatie. Hierbij wordt het toponymisch materiaal niet alfabetisch maar topografisch gerangschikt en behandeld, hetgeen van auteurs en lezers uiteraard de nodige geografische en topografische voorkennis over het behandelde territorium vereist. In dergelijke publicaties wordt een indeling naar landschapsobjecten gemaakt: namen van nederzettingen, gehuchten, straten, versterkingen, bossen, molens, huizen, kruisen, beken, bronnen, dalen, weiland, bruggen, enzovoort worden bij elkaar geplaatst en samen behandeld (Molemans 1988: 56-57). Auteurs kiezen zelf hoe uitgebreid ze die classificatie maken. D.P. Blok (1988: 18) suggereerde om te werken met *Raumnamen*, *Ortsnamen*, *Flurnamen*, *Gewässernamen* en *Bergnamen*, terwijl Magda Devos (1995: 227-228) een indeling in nederzettingen, huis- en boerderijnamen, veldnamen, straat- en wegnamen, hoogte- en laagtenamen, namen van oriëntatiepunten en waternamen aanraade.

In Brussel werd de ideologische classificatie toegepast door Frieda Janssens (1983) en Aimé Bernaerts en Roger Kervyn de Marcke ten Driessche (1951). Wie Janssens' inhoudsopgave – een blauwdruk van haar ideologische classificatie – beschouwt, stuit meteen op de problemen van de methode.⁽³⁾

- 1) De burg
- 2) Namen duidend op de natuurlijke gesteldheid
- 3) Stratennamen verwijzend naar een opvallende eigenschap
- 4) Landbouw en veeteelt
- 5) Scheepvaart en visserij
- 6) Straatnamen duidend op beroepen, ambachten en neringen
- 7) Ambten en waardigheden
- 8) Bidden, bedelen en straatnamen i.v.m. kerkelijke of liefdadigheidsinstellingen
- 9) Straatnamen die herinneren aan het verblijf van joden

⁽³⁾ Bernaerts en Kervyn de Marcke ten Driessches inhoudsopgave telt voor Brussel-stad niet minder dan 39 items. Omwille van plaatsgebrek laten we deze hier buiten beschouwing.

- 10) Straatnamen ontleend aan persoonsnamen
- 11) Straatnamen afgeleid van huisnamen of genoemd naar herbergen
- 12) Varia

Enkele categorieën – zoals de straten die hun naam te danken hebben aan ‘een opvallende eigenschap’ – lijken nogal *ad hoc* gekozen. Bovendien blijkt een aantal namen niet binnen de weerhouden categorieën te passen en is aan het eind dan maar een hoofdstuk ‘Varia’ toegevoegd. Ook de volgorde getuigt van een bepaalde visie op stad, namen en geschiedenis. Frieda Janssens ging van start met de namen die betrekking hadden op ‘de burg’ – de legendarische burcht op het Sint-Gorikseiland –, waarvan zij geloofde dat die aan de basis van het ontstaan van Brussel lag (Janssens 1983: 25).

Het grootste probleem van de ideologische classificatiemethode is de vraag wat leidend is: toponymische bestanddelen of denodata? In het eerste geval maakt men een thematische indeling, in het tweede geval een typologische indeling. Waar behandel je bijvoorbeeld de huidige Brusselse straatnaam Borgwal, bij de versterkingsnamen of bij de straatnamen? En wat doe je met ter Kapellen, aanvankelijk de naam van de Kapellekerk, later de naam voor de hele omliggende buurt? Uitgangsprincipe is meestal de oorspronkelijke vorm en etymologie van de naam, hoewel die lang niet altijd instructief zijn (Devos 1995: 249). Zowel denodatum als ruimtelijke context en naam wijzigen onvermijdelijk. Een aantal plaatsnamen is daardoor zeer moeilijk te doorgronden, denk bijvoorbeeld aan oude Brusselse plaatsnamen als Vlade en Etengat.

De chronologische classificatiemethode biedt een alternatief. Uitgangsprincipe is dat de plaatsnamen worden gerangschikt en behandeld volgens de datering van hun oudste attestatie. Weliswaar zijn slechts weinig toponymische repertoria op die manier geordend, vooral omdat het beschikbare materiaal vaak via accidentele attestaties is overgeleverd. Zeker voor steden met een massa aan tekstuele bronnen is het riskant om te stellen dat de gerepertorieerde attestaties daadwerkelijk de oudste zijn.

Maar bovenal waren namen in de meeste gevallen reeds een tijd in omloop vooraleer ze werden neergeschreven. Een chronologische classificatie is dus tot op zekere hoogte tentatief.

Toch is zo'n oudste attestatie niet banaal: ze biedt een *terminus ante quem* voor het bestaan van de naam en van de ruimtelijke realiteit die erachter schuil ging. De oudste attestatie staat het dichtst bij het ontstaan van de naam en van de benoemde werkelijkheid, ook al situeren die zich verder in de tijd. Het aantal grammaticale wijzigingen en verbasteringen wordt aldus tot een minimum beperkt, wat uiteraard van belang is voor een goede interpretatie van de naam en de etymologie (Rentenaar 2002: 140-141). Neem bijvoorbeeld de Brusselse straatnaam Trapstraat, in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd doorgaans als *Drabstrate* geattesteerd. De oudst geattesteerde vorm is desalniettemin *Trapstrate*, vermeld in 1244 (d'Osta 1979: 67; Janssens 1983: 47) en alludeert dus op de aanwezigheid van een reeks trappen. Ze worden vermeld in enkele veertiende-eeuwse akten (Verscheure 2000: 3, 60 en 109), maar hun aanleg mag dus minstens een eeuw vroeger in de tijd worden gesitueerd.

In meer algemene zin kan op basis van de oudste attestaties de 'toponymische stratificatie' van de stad worden bestudeerd, het opkomen en verdwijnen van types namen door de tijd heen. Toponymische lagen of patronen weerspiegelen topografische en maatschappelijke veranderingen zoals ontginnings- en verkavelingsoperaties, demografische trends, verstedelijking en het ontstaan van nieuwe nederzettingen (Molemans 1988: 7). Evoluties in verschriftelijking en bureaucratisering mogen aan dat lijstje worden toegevoegd.

De laatste classificatiemethode, de peripatetische aanpak, is een erfgenaam van de achttiende- en negentiende-eeuwse *guides promeneurs*. Er wordt een virtuele wandeling door het onderzochte gebied gemaakt en de plaatsnamen worden behandeld al naargelang men die daarbij tegenkomt. Uitgangspunt is dat naam en plaats onafscheidelijk zijn (Molemans 1988: 56). De schriftelijke neerslag van de toponymische stadswandeling behoudt dan ook de ruimtelijke context van de namen. Die context is vaak van belang voor de naamsverklaring, maar

vergemakkelijkt uiteraard ook de lokalisering. De lezer weet meteen waar de naam gesitueerd moet worden en welke andere namen in de buurt voorkwamen/komen. Wat Brussel aangaat, is de peripatetische aanpak toegepast door Adolphe Van Loey (1931) in zijn toponymische studie van de gemeenten Elsene en Ukkel en in een aantal in boekvorm uitgewerkte stadswandelingen, al focussen die in de eerste plaats op het bouwkundig patrimonium (Henne en Wauters 1845: dl. III; Des Marez 1918; Reinhard 2005).

Al bij al is het aantal peripatetisch opgevatte monografieën zeer beperkt, ook buiten Brussel. Deze methode heeft namelijk een aantal pijnpunten. Jos Molemans (1988: 56) somde er vier op. De sterke connectie tussen plaats en naam levert problemen op bij moeilijk lokaliseerbare toponiemen. Een tweede hinderenis is de dynamiek van het landschap, zeker in steden: een toponymische wandeling in een drastisch veranderde omgeving zorgt voor de nodige oriëntatieproblemen. Ten derde zijn kaarten en luchtfoto's beter geschikt om plaatsnamen in hun ruimtelijke context te plaatsen dan een woordelijk uitgeschreven wandeltocht (al zijn beide natuurlijk verenigbaar). En ten slotte is zo'n peripatetisch opgevatte monografie weinig praktisch voor lezers die een bepaalde naam willen terugvinden. Ook hier is een index noodzakelijk, maar lezers die het behandelde gebied en de plaatselijke aanknopingspunten niet kennen hebben doorgaans veel moeite om de plaatsnamen goed te lokaliseren. Maar ook voor de auteur is het geen sinecure om de virtuele wandeling uit te stippelen, want hij/zij moet alle plaatsen en namen onderweg tegenkomen.

Besluit met voorstel voor de toekomst

Wie voor Brussel, maar ook voor andere steden, op zoek is naar toponymische gegevens, stoot doorgaans op meerdere publicaties, die weliswaar verschillen in opzet en kwaliteit en bruikbaarheid. Daarin worden meerdere classificatiemethodes toegepast, elk met hun sterktes en zwakheden. Ook de toegankelijkheid verschilt: uitgegeven straatwoordenboeken zijn goed

gekend en verspreid, onuitgegeven academische verhandelingen heel wat minder. Die laatste worden overigens ook veel minder geciteerd. Gevolg is dat stadshistorici ze amper kennen en doorgaans hun toevlucht zoeken tot de populariserende werken. Wat Brussel betreft worden het straatnaamwoordenboek van Jean d'Osta en Henne en Wauters' negentiende-eeuwse stadsmonografie veel meer gebruikt dan de licentiaatsverhandelingen van Frieda Janssens en Jean-Louis Vanbrabant. Voor Antwerpen gebruikt iedereen Robert Vande Weghes *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen* en voor Brugge *De straatnamen van Brugge. Oorsprong en betekenis* van Albert Schouteet, allebei uit 1977. Die werken hebben hun merites, maar zijn ondertussen verouderd en onvoldoende gestoffeerd voor wetenschappelijk stadstoponymisch onderzoek. Een bijkomend 'probleem' is dat zowel de populariserende als de wetenschappelijke publicaties doorgaans op één enkele stad focussen en slechts zelden verwijzen naar vergelijkingsmateriaal uit andere plaatsen.

Zowel de stadshistorici als de naamkundigen zouden grote baat hebben bij de constructie en ontsluiting van een stadstoponymische databank die een deel van de hierboven geschetste problemen kan opvangen. Zo'n databank biedt het voordeel dat de vier classificatiemethoden kunnen worden gecombineerd en het materiaal volgens meerdere principes kan worden geordend, gefilterd en doorzocht. Via een goed uitgedacht datamodel kunnen immers zowel attestaties en hun dateringen, toponymische bestanddelen, lokaliseringen als naamsverklaringen worden opgenomen. Het is uiteraard ook wenselijk om materiaal van meerdere steden op te nemen om zodoende vergelijkend onderzoek mogelijk te maken. Wie bijvoorbeeld onderzoek doet naar stedelijke haveninfrastructuur en daarbij botst op namen met het bestanddeel *werf*, kan in zo'n databank attestaties, lokaliseringen en verklaringen voor *werf*-toponiemen in meerdere steden opsporen en naast mekaar leggen. Via verwijzingen komt men tevens terecht bij de gespecialiseerde naamkundige literatuur (in dit geval bijvoorbeeld Blok 1958).

De constructie van zo'n stadstoponymische databank kost uiteraard energie, tijd en geld. Gelukkig bestaan er binnen het Nederlandse taalgebied enkele zeer goede voorbeelden die als inspiratiebron kunnen fungeren, zoals de digitale editie en databank van Maurits Gysselings *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijken West-Duitsland (vóór 1226)* (<http://bouwstoffen.kantl.be/tw/>), het onlangs gelanceerde *Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen* (<http://bouwstoffen.kantl.be/tw-ozvl>), allebei ontsloten door het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, de *Woordenbank van de Nederlandse Dialecten* (<https://woordenbank.eu>) of een aantal dialectologische en naamkundige databanken van het Meertens Instituut in Amsterdam (<https://www.meertens.knaw.nl/cms/nl/collecties/databanken>).

Uiteraard zullen voor een stadstoponymische databank enkele specifieke keuzes moeten worden gemaakt, waarbij de complexe stedelijke context in ogenschouw moet worden genomen. Zo is het bijvoorbeeld een mogelijkheid om, eventueel in eerste instantie, enkel attestaties van vóór de negentiende eeuw op te nemen teneinde de complexe gevolgen van de negentiende-eeuwse bureaucratisering en verfransing buiten beschouwing te laten. De lokaliseringen vormen een ander heikel punt: is koppeling aan een HisGIS (en dus aan ruimtelijke coördinaten en kaartmateriaal) wenselijk, gezien de complexe relatie tussen namen en plaatsen, of worden de gegevens enkel in tekstuele vorm aangeboden (zie de waarschuwingen geformuleerd in Nijboer 2009)? Het zijn allemaal kwesties waarover stadshistorici en toponymisten zich samen zouden moeten buigen. Ook op die manier kan de kloof tussen stadsgeschiedenis en -toponymie verder worden gedicht.

Bibliografie

- BERNAERTS, A. & KERVYN DE MARCKE TEN DRIESSCHE, R. 1951²: *Les noms des rues à Bruxelles. Leur histoire – leur signification – leur sort.* Brussel.
- BLOK, D.P. 1958: 'De Nederlandse *werf-* (*warf-*, *wurf-*) namen. Een oriëntering'. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 1958, 34, pp. 163-172.
- BLOK, D.P. 1988: *Ortsnamen.* Turnhout.
- BOCHART, E. 1853: *Bruxelles ancien et nouveau : dictionnaire historique des rues, places, édifices, promenades, etc.* Brussel.
- BOUVIER, J.-C. 2007: *Les noms de rues disent la ville.* Paris.
- COLLIN DE PLANCY, J. 1834: *Chroniques des rues de Bruxelles ou histoire pittoresque de cette capitale par les faits, les légendes, les anecdotes et les traditions populaires.* Brussel.
- COOLS, K. 2007: *Toponymie van Geel.* Leuven (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven).
- DEBRABANDERE, F. 1999: 'Kortrijkse plaatsnamen tot in de 15e eeuw'. In: *De Leiegouw*, 42, pp. 131-197.
- DELIGNE, CH. 2013: 'Powers over Space, Spaces of Powers. The Constitution of Town Squares in the Cities of the Low Countries (12th - 14th Century)'. In: M. BOONE & M.C. HOWELL (ed.), *The Power of Space in Late Medieval and Early Modern Europe. The Cities of Italy, Northern France and the Low Countries.* Turnhout, pp. 21-28.
- DES MAREZ, G. 1918: *Guide illustré de Bruxelles.* Brussel, 2 delen.
- DEVOS, M. 1995: 'Naamkunde'. In: J. ART (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIa. Hulpwetenschappen.* Gent, pp. 215-277.
- DEVOS, M. 2002: 'Betekenis en motivering van enkele diernamen in de microtoponymie'. In: *Naamkunde*, 34, pp. 205-224.
- D'OSTA, J. 1979: *Les rues disparues de Bruxelles.* Brussel.
- D'OSTA, J. 1986: *Dictionnaire historique et anecdotique des rues de Bruxelles.* Brussel.
- DUBREUCQ, J. 1996-2000: *Bruxelles 1000. Une histoire capitale.* Brussel, 9 delen.
- GYSSELING, M. 1954: *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen.* Antwerpen – Brussel – Gent – Leuven.
- HENNE, A., WAUTERS A. 1845: *Histoire de Bruxelles.* Brussel, 3 delen.

- JACOBS, M. 1995: *Toponymie van Anderlecht*. Anderlecht.
- JANSSENS, F. 1983: *Straatnaamgeving in de Middeleeuwen*. Brussel 13de-16de eeuw. Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel).
- JORGENSEN, B. 2000: 'New and renewed research into the place-names of modern urban society'. In: *Naamkunde*, 32, pp. 125-137.
- KEMPENEERS, P. 2009: *Aarschot. Plaatsnamen en hun Geschiedenis*. Tienen.
- LEBOUC, G. 2007. *Histoire insolite des rues de Bruxelles*. Brussel.
- LINDEMANS, J. 1931: *Brabantsche plaatsnamen I. Alseberg, Anderlecht, Assche*. Leuven.
- LORD SMAIL, D. 1999: *Imaginary Cartographies. Possession and Identity in Late Medieval Marseille*. Ithaca – London.
- MAESSCHALCK, A. & VIAENE, J. 1998: 'De urbanisatie van de Leuvense Plaetse in de 14de en 15de eeuw'. In: M. SMEYERS (red.), *Het Leuvense Stadhuis. Pronkjuweel van de Brabantse gotiek. Tentoonstellingscatalogus*. Leuven, pp. 10-41.
- MOLEMANS, J. 1988: *Gids bij het historisch toponiemenonderzoek*. Brussel.
- NIJBOER, H. 2009: 'Toponiemen zijn geen geodata. Het in kaart brengen van microtoponiemen'. In: O. BOONSTRA & A. SCHURMAN (red.). *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfa-wetenschappen*. Utrecht, pp. 178-185.
- OKKEMA, J. 1992: *De Straatnamen van Rotterdam. Verklaring van alle bestaande en van alle verdwenen straatnamen*. Rotterdam.
- REINHARD, H. 2005: *Van de Nord no de Midi*. Lede.
- REINHARD, H. 2006: *Brussel. Tussen poorten en wallen*. s.l.
- RENTENAAR, R. 2002: 'Plaatsnamen in historische bronnen'. In: *Naamkunde*, 2002, 34, pp. 137-148.
- SCHOUTEET, A. 1977: *De straatnamen van Brugge. Oorsprong en betekenis*. Brugge.
- VANBRABANT, J.-L. 1958: *Bijdrage tot de toponymie van Brussel, hoofdzakelijk in de 17^e en 18^e eeuw*. [Brussel] (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel).
- VANDE WEGHE, R. 1977: *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*. Antwerpen.
- VAN DRUNEN, A. 2006: *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*. Zwolle - Zeist.
- VAN DURME, L. 1998: 'Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, 70, pp. 119-211.

- VAN LOEY, A.C.H. 1931: *Studie over de Nederlandsche plaatsnamen in de gemeenten Elsene en Ukkel*. Leuven.
- VAN LOFFELD, M. 1978: *Bijdrage tot de toponymie van Etterbeek gebaseerd op het materiaal van A.H. Van Dyck*. Leuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven).
- VAN LOON, J. 1982: 'Antwerpens vroegste geschiedenis in het licht van de plaatsnamen'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 55, pp. 3-39.
- VAN LOON, J. 2017: *Lo, Donk, Horst. Taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen*. Gent.
- VAN NIEUWENHUYSEN, P. 2009: *Historische toponymie van Laken*. Brussel.
- VAN NIEUWENHUYSEN, P. 2018: *Toponymes historiques de Molenbeek-Saint-Jean*. Brussel.
- VANNIEUWENHUYZE, B. 2007: 'The study and classification of medieval urban toponymy: the case of late medieval Brussels (13th-16th centuries)'. In: *Onoma*, 42, pp. 189-211.
- VANNIEUWENHUYZE, B. 2008: *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*. Gent (onuitgegeven doctoraatsproefschrift Universiteit Gent).
- VANNIEUWENHUYZE, B. 2017: 'Ridderstraat, een enigmatische straatnaam'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, 89, pp. 259-271.
- VERSCHEURE, V. 2000: *Histoire du quartier de l'église Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles (XIIème – XVème siècle)*. Brussel (onuitgegeven masterscriptie Université Libre de Bruxelles).
- VOLCKMANN, E. 1926²: *Die deutsche Stadt im Spiegel alter Gassenamen. Kultur- und Wortkundliches*. Würzburg.

Bram VANNIEUWENHUYZE